

Sophia Perennis
Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140
Web Address: javidankherad.ir
Email: javidankherad@irip.ac.ir
Tel:+982167238208
Attribution-NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)
Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS

*The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and
Philosophy*

Vol. 19, Number 1, spring and summer 2022, Serial Number 41

Shams al-Dīn Samarqandī's Double Version of Exposition of Mixed Syllogisms Which are Composed of Ḥaqīqī and Khārijī Propositions

PP: 5-36

DOI: 10.22034/iw.2022.346739.1625

Asadollah Fallahi*

Abstract

In this paper, we show that the extant manuscripts of Shams al-Dīn Samarqandī's logical books *Qistās al-afkār* and *Sharḥ al-Qistās* exhibit a double version of exposition of mixed syllogisms which are composed of khārijī, ḥaqīqī and mental readings of quantified categorical propositions. This double version presents different or even conflicting judgements on those mixed syllogisms. Because of the chronological precedence of one group of the manuscripts over the other, we call these two expositions "first version" and "second version," respectively. In addition, the manuscripts of both versions are divided into two groups. In one group, at the beginning of the section of propositions, when introducing the division of propositions into khārijī, ḥaqīqī and mental, a phrase is added to the manuscripts, which is only consistent with the contents of the second version. Since in the logical tradition in the Islamic world we have found the issue of mixed syllogisms composed of the three propositions only in these two works of Samarqandī, the importance of these

* Professor in Iranian Institute of Philosophy.

E-mail: falahiy@yahoo.com

Recived date: 11/6/2022

Accepted date:23/7/2022

two versions and of the added phrase is doubled and it must be examined whether the added phrase and the second version are from Samarqandī himself or from another scholar. In the present article, we will introduce the differences between the two versions and try to explain their relationship. In the end, we will critically edit the texts of these two versions in full.

Keywords: Shams al-Dīn Samarqandī, khārijī, ḥaqīqī, mental, propositions, implication

Extended Abstract

Shams al-Dīn Muḥammad ibn Ashraf al-Ḥusaynī Samarqandī (d. 722/1322) has two important logical books: *Qistās al-afkār* and its self-commentary *Sharḥ al-Qistās*. Editions of the former have been published recently by Necmettin Pehlivan in 2014 and by the present author in 2020. When editing it, the present author noticed that the manuscripts of *Qistās al-afkār* can be divided into two groups which have different expositions of mixed syllogisms of the khārijī, ḥaqīqī and mental propositions. These two expositions do present conflicting judgements on the mixed syllogisms. In comparing these two versions of *Qistās al-afkār* with manuscripts of *Sharḥ al-Qistās* which were in our access then, we thought that Samarqandī had changed his ideas on the subject before authoring *Sharḥ al-Qistās*, and so we chose to insert the version verified in the commentary into the version of *Qistās al-afkār*. Now, by studying other manuscripts of the commentary, we notice that its manuscripts themselves also have the very two versions which were presented in the extant manuscripts of *Qistās al-afkār*. This shows that the change in Samarqandī's views, if any, has occurred after authoring his commentary. Because of the chronological precedence of one group of the manuscripts of *Sharḥ al-Qistās* over the other group, we call these two manuscripts respectively "first version" and "second version".

In the first version, Samarqandī distinguishes between affirmative and negative syllogisms:

1. If a mixed syllogism of khārijī, ḥaqīqī and mental propositions is *affirmative* (i.e. if both premises are affirmative) then the reading of the conclusion (i. e. its being khārijī, ḥaqīqī or mental) follows the reading of the stronger premise. (Actually, in Samarqandī's view in *Qistās al-afkār*, a khārijī reading of an affirmative proposition is stronger than its ḥaqīqī reading, which in turn is stronger than its mental reading).
2. If the mixed syllogism of khārijī, ḥaqīqī and mental propositions is *negative* (i.e. if one of its premises is negative) then the reading of the conclusion follows the reading of the negative premise.

In the second version, however, Samarqandī takes the reading of the conclusion of a mixed syllogism (whether it is *affirmative* or *negative*) to follow the reading of the stronger premise. So, he does not distinguish now between affirmative and negative syllogisms in his second version.

Also, there is another difference between the two versions. In the first version, as we said above, he takes the affirmative khārijī, ḥaqīqī and mental

propositions being sorted from the strongest to the weakest, and in the negative ones in the converse direction, from the weakest to the strongest. But in the second version, he restricts this verdict to I- and E-propositions, (i.e. affirmative particulars and negative universals). As to A- and O-propositions, (i.e. affirmative universals and negative particulars), he holds no implicational relation between the khārijī, ḥaqīqī and mental propositions.

Actually, in most of the manuscripts of the second version, the difference discussed in the last paragraph is expressed explicitly at the beginnings of a section discussing the three readings of propositions, but we find two manuscripts of the second version that lack this explicit expression. So we can divide the manuscripts of *Sharḥ al-Qistās* into four groups:

1. those containing the first version and lacking the explicit expression discussed above (23 manuscripts),
2. those containing the second version but lacking the explicit expression (2 manuscripts),
3. those containing both the first version and the explicit expression (3 manuscripts),
4. those containing both the second version and the explicit expression (3 manuscripts).

Chronologically, the first group is the oldest and the third is the latest copied manuscripts which are in the present author's access now.

Unfortunately, we do not have access to all the extant manuscripts of *Sharḥ al-Qistās* to see how much per cent of them belong to each of the four groups described above and how they are distributed from the viewpoint of the date of being copied. If we accessed them we could study their relations better and with much more exact. At the end of this paper, we will critically edit in full the texts of these two versions, with the hope that in the future more evidence will be found as to whether or not the second version can be really attributed to Samarqandī himself and if yes why he changed his ideas on the subject.

References

- Fallahi, Asadollah, (2021), "Aristotle on ḥaqīqī and khārijī propositions", *Logical Studies* 12 (2), 215-234.
- Fallahi, Asadollah, (2022), "Shams al-Dīn Samarqandī on ḥaqīqī and khārijī propositions", *Logical Studies* 13 (1), 1-23.
- Fallahi, Asadollah, (2022), "Shams al-Dīn Samarqandī on mixed syllogisms of ḥaqīqī and khārijī propositions", *Falsafe va Kalame Eslami*, accepted.
- Samarqandī, Shams al-Dīn, (2014), *Qistās al-afkār fī taḥqīq al-asrār*, edition with Turkish translation by Necmettin Pehlivan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Istanbul.
- Samarqandī, Shams al-Dīn, (2020), *Qistās al-afkār fī taḥqīq al-asrār*, edition with introduction and notes by Asadollah Fallahi, Iranian Institute of Philosophy, Tehran.

- Samarqandī, Shams al-Dīn, *Sharḥ al-Qistās fī al-mantiq*, the first group: manuscripts of the following libraries: Amucazade n. 342; Atif Efendi n. 1674; Ayasofya n. 4862; Ayasofya n. 2558; Berlin n. 1035; Carullah n. 1415; Chester Beatty n. 3173; Çorum n. 2450; Damat İbrahim n. 277; Escorial n. 622; Fatih n. 3360; Fatih n. 3375; Feyzullah Efendi n. 1169; Feyzullah Efendi n. 1892; Hacı Selim Ağa n. 721; Istanbul n. a322; Mahmud Paşa n. 397; Majlese Soraye Eslami n. 441; Manisa n. 2214 ; Manisa n. 2213; Necib Paşa n. 511; Şehid Ali Paşa n. 1 798; Topkapı n. 3397; Topkapı n. 3399; Yale (Arabic) n. 11; Yeni Cami n. 781; Yusuf Ağa n. 8195.
- Samarqandī, Shams al-Dīn, *Sharḥ al-Qistās fī al-mantiq*, the second group: manuscripts of the following libraries: Laleli n. 2667; Laleli n. 2668.
- Samarqandī, Shams al-Dīn, *Sharḥ al-Qistās fī al-mantiq*, the third group: manuscripts of the following libraries: Astane Qods n. 10650; Laleli n. 2666; Majlese Soraye Eslami n. 3859.
- Samarqandī, Shams al-Dīn, *Sharḥ al-Qistās fī al-mantiq*, the four group: manuscripts of the following libraries: Astane Qods n. 1110; Rağib Paşa n. 903; Mahmud Paşa n. 397.

این مقاله دارای درجه
علمی-پژوهشی است

مجله علمی جاویدان‌خرد، شماره ۴۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صفحات ۵-۳۶

دو تحریر از اختلاط قضایای حقیقه و خارجیّه نزد شمس الدین سمرقندی

اسدالله فلاحی*

چکیده

در این مقاله نشان می‌دهیم که نسخه‌های خطی کتاب‌های *قسطاس الأفکار* و *شرح القسطاس*، هر دو از شمس الدین سمرقندی، در مبحث قیاس‌های حملی، در بحث اختلاط قضایای خارجیّه، حقیقه و ذهنیه، دو تقریر یا دو تحریر متفاوت را نشان می‌دهند. این دو تقریر احکام منطقی اختلاط‌های یاد شده و نتایج آنها را به دو روش متعارض ارائه کرده‌اند. به دلیل تقدم زمانی تاریخ کتابت یک دسته از آن نسخه‌های خطی بر دسته دیگر، این دو تحریر را به ترتیب «تحریر اول» و «تحریر دوم» می‌نامیم. افزون بر این، نسخه‌های خطی هر دو تحریر خود به دو دسته تقسیم می‌شوند که در یک دسته، در اوایل بخش تصدیقات، هنگام معرفی قضایای خارجیّه، حقیقه و ذهنیه، یک عبارت به این نسخه‌ها افزوده شده که صرفاً با محتوای تحریر دوم هماهنگ است و ما آن را عبارت «بحسب الحصر» نامیده‌ایم. از آنجا که مبحث اختلاط قضایای ثلاث را در تاریخ منطق در جهان اسلام تنها در این دو اثر از سمرقندی یافته‌ایم اهمیت این دو تحریر و عبارت «بحسب الحصر» دوچندان می‌شود و باید بررسی کرد که آیا تحریر دوم و عبارت «بحسب الحصر» از

* اسدالله فلاحی، استاد مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران. رایانامه: falahiy@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۱

تاریخ ارسال: ۱۴۰۱/۳/۲۱

سمرقندی است یا از دیگران. از آنجا که اطلاعات ما در این زمینه تاکنون بسیار اندک است، به معرفی تفاوت‌های این دو تحریر می‌پردازیم و تلاش می‌کنیم ربط و نسبت‌های آنها را بیان کنیم به امید اینکه در آینده شواهد بیشتری در خصوص انتساب یا عدم انتساب تحریر دوم به سمرقندی یافت شود. در پایان، متن تصحیح شده این دو تحریر را به طور کامل می‌آوریم.

کلیدواژه‌ها: خارجی، حقیقه، ذهنیه، اخص، اعم، شمس‌الدین سمرقندی.

۱. مقدمه

تقسیم قضیه به حقیقه و خارجی از نوآوری‌های منطق‌دانان مسلمان است که ریشه آن را در ارسطو می‌توان جستجو کرد (برای تفصیل آن بنگرید به فلاحی ۱۴۰۰) ولی منطق‌دانان مسلمان در رشد و توسعه آن بیشترین سهم را داشته‌اند. در این میان، شمس‌الدین سمرقندی (د. ۷۲۲ق.) در مهم‌ترین کتاب منطقی خود *قسطاس الأفكار* (تألیف: ۶۸۳ق.) و نیز در شرح خودنوشت او بر آن، *شرح القسطاس* (تألیف: ۶۹۲ق.)، در بخش «تحلیل محصورات» نسبت میان قضایای خارجی، حقیقه و ذهنیه را بیان کرده است (برای تفصیل آن بنگرید به فلاحی ۱۴۰۱) و سپس تر، در بخش «قیاس‌های حملی»، برای نخستین بار در تاریخ منطق در جهان اسلام (و تا آنجا که یافته‌های ما نشان می‌دهد برای آخرین بار) اختلاط این قضایای سه‌گانه را طرح و به تفصیل بررسی می‌کند (بنگرید به فلاحی ۱۴۰۱ب). متأسفانه دست‌نویس‌های در دسترس ما از کتاب *شرح القسطاس* در هر دو مبحث اختلاف‌های نسخه‌بدلی بسیار مهمی دارند و از این منظر به چهار دسته عمده تقسیم می‌شوند که در بخش‌های دوم و سوم مقاله به آنها می‌پردازیم و متن تصحیح شده دو تحریر را در بخش چهارم به صورت جداگانه می‌آوریم.

نسبت میان قضیه‌های خارجی، حقیقه و ذهنیه

سمرقندی در *قسطاس الأفكار فی تحقیق الأسرار قضیه* موجب خارجی را «اخص مطلق» از موجب حقیقه و موجب حقیقه را «اخص مطلق» از موجب ذهنیه گرفته و در سالبه‌ها به عکس این رابطه‌ها حکم کرده است. در بیشتر دست‌نویس‌های *شرح القسطاس* نیز همین نسبت‌ها بیان شده است اما نسخه‌های اندکی از *شرح القسطاس* نیز وجود دارد که نسبت «عموم و خصوص مطلق» را مخصوص موجب‌های جزئی و سالبه‌های کلیه دانسته و آن را برای موجب‌های کلیه و سالبه‌های جزئی انکار کرده است. بر پایه این نسخه‌ها می‌توان نتیجه گرفت که نسبت‌های میان خارجی، حقیقه و ذهنیه در مورد موجب‌های کلیه و سالبه‌های جزئی «عموم و خصوص من وجه» است نه «عموم و خصوص مطلق».

از قسطاس الأفكار ۸ نسخه خطی در دسترس ماست که همگی نسبت میان قضایای ثلاث را چنان بیان می‌کنند که در پاراگراف پیشین شرح دادیم. اما از شرح القسطاس ۳۱ نسخه خطی در دسترس داریم که در بحث نسبت میان قضایای ثلاث به دو دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول که محتوای شان مطابق نسخه‌های قسطاس الأفكار است دست کم ۲۶ نسخه هستند و دسته دوم که محتوای شان مخالف نسخه‌های قسطاس الأفكار است ۵ نسخه‌اند که یک عبارت بسیار مهم و مخالف با محتوای قسطاس الأفكار در آنها آمده و ذکری از آن در دسته اول از دست‌نویس‌های شرح القسطاس نیست. این عبارت افزوده را به دلیل توضیحی که در نسخه‌های دسته دوم آمده عبارت «بحسب الحصر» می‌نامیم. با توجه به تعداد بسیار بالای نسخه‌های در دسترس از دسته اول و نیز تقدم زمانی تاریخ کتابت آن نسخه‌ها، به نظر ما چنین می‌رسد که عبارت «بحسب الحصر» پس از نگارش اولیه و انتشار گسترده شرح القسطاس به آن افزوده شده است (توسط خود سمرقندی یا فردی دیگر). اینکه عبارت «بحسب الحصر» از آن خود سمرقندی بوده یا از سوی دیگران برای ما هم‌چنان پوشیده است و ما عجالتاً چنین فرض گرفته‌ایم که این عبارت از خود سمرقندی است مگر آنکه ادله محکم‌تری بر استناد آن به دیگران بیابیم. ما این بحث را در بخش دوم مقاله پی خواهیم گرفت.

قیاس‌های حملی و اختلاط قضیه‌های خارجییه، حقیقیه و ذهنیه

از سوی دیگر، در مبحث «قیاس‌های حملی»، سمرقندی برای نخستین بار اختلاط قضیه‌های خارجییه، حقیقیه و ذهنیه را طرح کرده است که می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین نوآوری‌های منطقی او به شمار آورد. متأسفانه در این مبحث دست‌نویس‌های قسطاس الأفكار اختلاف‌های مهمی دارند و به دو دسته تقسیم می‌شوند و این فهم اندیشه‌های نوآورانه سمرقندی را در این بحث دشوار می‌سازد.

با تأمل بیشتر در محتوای این اختلاف‌ها، به نظر می‌رسد کسی که سرمنشأ افزودن عبارت «بحسب الحصر» به دسته دوم از دست‌نویس‌های شرح القسطاس بوده صلاح را در این دیده است که تغییراتی را نیز در بحث اختلاط قضیه‌های سه‌گانه در مبحث قیاس از قسطاس الأفكار اعمال کند. از هشت نسخه‌ای که از قسطاس الأفكار در اختیار داریم محتوای ۵ نسخه در مبحث اختلاط مخالف عبارت «بحسب الحصر» است و محتوای ۳ نسخه با آن عبارت مطابقت دارد.

این اختلاف‌ها به شرح القسطاس نیز راه یافته است و ما در بخش سوم مقاله به این موارد خواهیم پرداخت. در مبحث اختلاط، از ۳۱ نسخه‌ای که از شرح القسطاس در دسترس داریم محتوای ۲۶ نسخه مخالف عبارت «بحسب الحصر» و محتوای ۵ نسخه

مطابق آن هستند. هر دو گروه خود به دو دسته تقسیم می‌شود یا فاقد عبارت «بحسب الحصر» هستند یا واجد آن. بنابراین، نسخه‌های در دسترس ما از شرح القسطاس به چهار دسته زیر تقسیم می‌شوند:

۱. فاقد عبارت «بحسب الحصر» و شامل مبحث مختلطات مخالف با آن عبارت (۲۳ نسخه)
۲. فاقد عبارت «بحسب الحصر» و شامل مبحث مختلطات مطابق با آن عبارت (۳ نسخه)
۳. واجد عبارت «بحسب الحصر» و شامل مبحث مختلطات مخالف با آن عبارت (۲ نسخه)
۴. واجد عبارت «بحسب الحصر» و شامل مبحث مختلطات مطابق با آن عبارت (۳ نسخه)

به نظر می‌رسد سرمنشأ افزودن عبارت «بحسب الحصر» به دو دسته اخیر از نسخه‌های شرح القسطاس، یا فرد دیگری به پیروی از او، تغییرات مربوط به مبحث مختلطات را در مبحث قیاس از کتاب اصلی، یعنی قسطاس الافکار، نیز اعمال کرده است و از این رو، چنان که دیدیم، در مبحث مختلطات با دست‌نویس‌هایی از قسطاس الافکار روبرو هستیم که این تغییرات در آنها اعمال شده است، هرچند در بحث معرفی قضایای حقیقیه و خارجییه عبارت «بحسب الحصر» به این دست‌نویس‌های قسطاس الافکار افزوده نشده بوده است. این احتمالاً نشان می‌دهد فردی که آن عبارت را به شرح القسطاس افزوده و آن تغییرات را در بحث قیاس اعمال کرده فراموش کرده است که مشابه عبارت «بحسب الحصر» را به قسطاس الافکار بیفزاید و یا شاید غیر از آن فردی است که آن تغییرات را در بحث قیاس از قسطاس الافکار اعمال کرده است. در هر صورت، چنان که گفتیم، اینجا هم عجتاً فرض را بر آن می‌گیریم که فردی که در مبحث قیاس در متن و شرح دست برده و تغییراتی را اعمال کرده همان است که عبارت «بحسب الحصر» را در بحث معرفی قضایای حقیقیه و خارجییه افزوده است.

در این مقاله، در بخش دوم به عبارت «بحسب الحصر» در مبحث قضایای سه‌گانه و در بخش سوم به دو تحریر بحث اختلاط این قضایا می‌پردازیم و در پایان متن تصحیح شده این دو تحریر از شرح القسطاس را می‌آوریم.

۲. تحلیل‌های سمرقندی در مورد خارجییه، حقیقیه و ذهنیه

سمرقندی به گواهی همه نسخه‌های قسطاس الافکار و دسته بزرگی از نسخه‌های شرح القسطاس، در موجهه‌ها قضیه خارجییه را «اخص مطلق» از حقیقیه و حقیقیه را «اخص مطلق» از ذهنیه دانسته است و در سالبه‌ها بر عکس:

و الأول أخص من الثاني و هو من الثالث إذا كانت موجبة. و بالعكس إذا كانت سالبة لأن نقيض الأعم أخص من نقيض الأخص. (قسطاس الافکار، ص ۲۵۴).

الاعتبار الخارجي أخص من الحقيقي، و الحقيقي من الذهني. ... هذا إذا كانت القضية موجبة. أما إذا كانت سالبة، فيكون الأمر بعكس ذلك، أي يكون الذهني أخص من

الحقیقی، و الحقیقی من خارجی؛ لأن السالبة نقيض الموجبة وقد عرفت فيما تقدم أن نقيض الأعم أخض من نقيض الأخض. (شرح القسطاس، نسخه کتابخانه ایاصوفیا ش. ۲۵۵۸ برگ ۹).

در میان نسخه‌هایی از شرح القسطاس که در دسترس ما است ۲۶ نسخه زیر مطالب را به صورت دو عبارت اخیر آورده‌اند که در جدول زیر این نسخه‌ها را بر حسب تاریخ کتابت مرتب کرده‌ایم:

کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس عبارت اخیر
۱. برلین	ش. ۱۰۳۵	ق. ۶۹۳	برگ ۴۹-۵۰
۲. طوقایی	ش. ۳۳۹۹	ق. ۶۹۳	برگ ۱۲۵-۱۲۶
۳. مانیسا	ش. ۲۲۱۴	ق. ۶۹۸	برگ ۵۰-۵۱
۴. شهید علی پاشا	ش. ۱۷۹۸	ق. ۷۰۴	ص ۷۰-۷۲
۵. دانشگاه ییل	ش. ۱۱ (عربی)	ق. ۷۰۵	برگ ۲۳-۳۴
۶. نجیب پاشا	ش. ۵۱۱	ق. ۷۱۱	ص ۱۰۰-۱۰۱
۷. عموجه زاده	ش. ۳۴۲	ق. ۷۱۴	برگ ۵۶-۵۷
۸. یوسف آغا	ش. ۸۱۹۵	ق. ۷۱۷	برگ ۵۲-۵۳
۹. عاطف افندی	ش. ۱۶۷۴	ق. ۷۱۸	برگ ۸۱-۸۲
۱۰. اسکوریال	ش. ۶۲۲	ق. ۷۲۱	برگ ۵۶-۵۷
۱۱. داماد	ش. ۲۷۷	ق. ۷۲۲	برگ ۵۵-۵۶
۱۲. ینی جامع	ش. ۷۸۱	ق. ۷۲۲	برگ ۴۸-۴۹
۱۳. لاله‌لی	ش. ۲۶۶۶	ق. ۷۳۷	برگ ۹۵
۱۴. فیض الله افندی	ش. ۱۱۶۹	ق. ۷۴۹	برگ ۲۲۰-۲۲۱
۱۵. ایاصوفیا	ش. ۲۵۵۸	ق. ۷۵۷	برگ ۵۹-۶۰
۱۶. چوروم	ش. ۲۴۵۰	ق. ۷۸۰	برگ ۶۳-۶۵
۱۷. فیض الله افندی	ش. ۱۸۹۲	ق. ۷۸۰	برگ ۴۴-۴۵
۱۸. چستریتی	ش. ۳۱۷۳	ق. ۷۸۶	ص ۴۱-۴۲
۱۹. طوقایی	ش. ۳۳۹۷	ق. ۸۱۳	برگ ۱۷۵-۱۷۶
۲۰. آستان قدس	ش. ۱۰۶۵۰	بدون تاریخ	برگ ۷۴-۷۵
۲۱. جار الله	ش. ۱۴۱۵	بدون تاریخ	برگ ۱۸۰-۸۱
۲۲. حاجی سلیم آغا	ش. ۷۲۱	بدون تاریخ	برگ ۶۹-۷۱
۲۳. فاتح	ش. ۳۳۶۰	بدون تاریخ	برگ ۵۷-۵۸
۲۴. فاتح	ش. ۳۳۷۵	بدون تاریخ	برگ ۱۷۷-۱۷۸
۲۵. مجلس شورای اسلامی	ش. ۴۴۱	بدون تاریخ	برگ ۲۶
۲۶. مجلس شورای اسلامی	ش. ۳۸۵۹	بدون تاریخ	صفحه ۱۱۶-۱۱۸

چنان که دیده می‌شود، ۱۲ نسخه اول در زمان حیات مصنف کتابت شده‌اند (سمرقندی در گذشته ۷۲۲ ق. است).

عبارت «بحسب الحصر»

اما در پنج نسخه دیگر که به آنها دسترسی داریم (و نیز در حاشیه نسخه بیست و ششم یاد شده در بالا، یعنی جار الله ش. ۱۴۱۵)، یک عبارت افزوده بسیار مهم هست که نسبت‌های دیگری میان قضایای خارجی، حقیقیه و ذهنیه بیان می‌کند:

هذا [= کون الخارجية أخص من الحقیقیة و الحقیقیة أخص من الذهنیة] بحسب نفس الاعتبارات.

و أما بحسب الحصر فالموجبة الخارجية - کلیة كانت أو جزئية - أخص من الموجبة «الجزئية» الحقیقیة و کذا الموجبة الحقیقیة من الموجبة «الجزئية» الذهنیة. و ليست کلیة أخص من کلیة لصدق «کل حیوان لا عتقاء» خارجياً مع کذب الحقیقیة کلیة و [صدق] «کل بعد ماذی» حقیقیة مع کذب الذهنیة کلیة. و حیثئذ تكون السالبة کلیة الذهنیة أخص من السالبة الحقیقیة و السالبة کلیة الحقیقیة من السالبة الحقیقیة الخارجية. (شرح القسطاس، نسخه کتاب‌خانه لاله‌لی ش. ۲۶۶۷ برگ ۴۷، کتاب‌خانه لاله‌لی ش. ۲۶۶۸ برگ ۳۶ ب).

این چهار بند را به دلیل قیدی که در آغاز بند دوم آمده است عبارت «بحسب الحصر» می‌نامیم چه آنکه به کلیت و جزئیت گزاره‌های «محصوره» می‌پردازد. این عبارت و مشابه آن در هیچ یک از نسخه‌های قسطاس الافکار نیست و ما آن را در میان نسخه‌های شرح القسطاس و تنها در شش نسخه زیر مشاهده کرده‌ایم:

کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	عبارت «بحسب الحصر»
۱. لاله لی	ش. ۲۶۶۸	۷۳۰ ق.	برگ ۳۶ ب
۲. لاله لی	ش. ۲۶۶۷	۷۷۷ ق.	برگ ۴۷ ب
۳. آستان قدس	ش. ۱۱۱۰	۸۱۹ ق.	برگ ۱۵۶ آ
۴. راغب پاشا	ش. ۹۰۳	۸۲۴ ق.	برگ ۱۵۵ آ
۵. محمود پاشا	ش. ۳۹۷	بدون تاریخ	برگ ۱۷۰ آ
۶. جار الله (حاشیه)	ش. ۱۴۱۵	بدون تاریخ	برگ ۸۱ ب

چنان که دیده می‌شود، تاریخ کتابت این نسخه‌ها نسبتاً متأخرتر از تاریخ کتابت نسخه‌های دسته نخست است (البته در میان نسخه‌هایی که تاریخ کتابت دارند).

ما نمی‌دانیم که آیا عبارت «بحسب الحصر» افزوده خود سمرقندی و حاصل یک تغییر نظر در اندیشه‌های او پس از نگارش شرح القسطاس است یا از افزوده‌های دیگران. هم‌چنین، به دلیل عدم دسترسی به همه نسخه‌های موجود از شرح القسطاس، نمی‌دانیم که چه درصدی از آنها این افزوده را دارند.

در هر صورت، عبارت «بحسب الحصر» نشان می‌دهد که «اخص مطلق» بودن خارجییه از حقیقیه و حقیقیه از ذهنیه اختصاص دارد به **موجبه‌های جزئیه**.

اما در **موجبه‌های کلیه** این نسبت چیست؟ سمرقندی در این خصوص ساکت است؛ اما علامه حلی، قطب الدین رازی، تفتازانی و محمد بن یوسف سنوسی آن را «اخص من وجه» می‌دانند (حلی، *الفوائد الجلیه*، ص ۲۵۶؛ قطب رازی، *شرح المطالع تصحیح جعفری* ولنی ص ۲۶۶؛ تفتازانی، *شرح الرسالة الشمسیه*، ص ۲۲۴؛ سنوسی، *شرح المختصر فی فن المنطق*، چاپ ۱۲۹۰ق. ص ۴۶ و چاپ ۱۳۲۱ق. حاشیه‌ی ص ۱۰۸). این یعنی در **موجبه‌های کلیه**، نه خارجییه مستلزم حقیقیه است و نه حقیقیه مستلزم خارجییه، بلکه هر دو در برخی مواد (یعنی در برخی موضوعات و محمولات) صدق می‌کنند. **موجبه کلیه** در ماده «حیوان-غیرسیمرغ» به اعتبار خارجییه صادق و به اعتبار حقیقیه کاذب است و در ماده «سیمرغ-حیوان» به اعتبار خارجییه کاذب و به اعتبار حقیقیه صادق است و در ماده «انسان-حیوان» به هر دو اعتبار صادق است (یعنی جمله «هر حیوان غیر سیمرغ است» به اعتبار خارجییه صادق و به اعتبار حقیقیه کاذب است و جمله «هر سیمرغ حیوان است» به اعتبار خارجییه کاذب و به اعتبار حقیقیه صادق است و جمله «هر انسان حیوان است» به هر دو اعتبار صادق است).

از اینکه رابطه «اخص مطلق» میان **موجبه‌های جزئیه** برقرار است به سادگی نتیجه می‌شود که همین رابطه میان **سالبه‌های کلیه** که نقیض **موجبه‌های جزئیه** هستند نیز برقرار است اما به صورت معکوس.

در مورد **سالبه‌های جزئیه** اما بنا به رأی علامه حلی «تلازم»، بنا به رأی قطب رازی و تفتازانی «تباین جزئی» و بنا به رأی سنوسی «عموم و خصوص من وجه» برقرار است (همان مأخذها). هر دو رأی اخیر درست است، اما رأی سنوسی دقیق‌تر است زیرا **سالبه جزئیه** در ماده «حیوان-غیرسیمرغ» به اعتبار خارجییه کاذب و به اعتبار حقیقیه صادق است و در ماده «سیمرغ-حیوان» به اعتبار خارجییه صادق و به اعتبار حقیقیه کاذب است و در ماده «جسم-حیوان» به هر دو اعتبار صادق است.

اکنون، عبارت «بحسب الحصر» با استفاده از قاعده تداخل، از سخن بالا این نتیجه را به دست می‌دهد که **موجبه‌های خارجییه** (چه کلیه و چه جزئیه) **اخص مطلق** از **موجبه جزئیه حقیقیه** هستند و **موجبه‌های حقیقیه** (چه کلیه و چه جزئیه) **اخص مطلق** از **موجبه**

جزئیة ذهنیه هستند. دلیل این ادعا این است که بنا به قاعده تداخل، کلیه‌ها مستلزم جزئیة‌ها هستند و بنابراین، اخص از آنها هستند. بنابراین، موجبه کلیة خارجیة به عنوان مثال اخص مطلق از موجبه جزئیة خارجیة است و موجبه جزئیة خارجیة اخص مطلق از موجبه جزئیة حقیقیة است؛ بنابراین، موجبه کلیة خارجیة اخص مطلق از موجبه جزئیة حقیقیة است.

مثال سیمرخ برای قضیه حقیقیة

در اینجا مناسب است یادآور شویم که مثال «هر سیمرخ حیوان است» (کلّ عنقاء حیوان) را در آثار منطق‌دانان پیش یا پس از سمرقندی به جز شرح مقاصد تفتازانی نیافته‌ایم (تفتازانی، شرح المقاصد، ج. ۱ ص ۳۴۷) و پس از او برای نخستین بار، قطب الدین رازی مثال دیگری را ذکر کرده است: «هر سیمرخ پرنده است» (کلّ عنقاء طائر) و آن را در هر دو شرح خود بر رساله شمسیة کاتبی و مطالع الانوار ارموی به کار برده است (شرح شمسیة ص ۲۵۳ و شرح المطالع تصحیح جعفری ولنی ص ۲۶۶ و ۳۶۵) و پس از قطب، مثال او بوده که در آثار بعدی تکرار شده است (سنوسی، شرح المختصر فی فن المنطق، چاپ ۱۲۹۰ق. ص ۴۶ و چاپ ۱۳۲۱ق. حاشیة ص ۱۰۸؛ ملاصدرا، سه رسائل فلسفی، ص ۲۲۳؛ استرآبادی، شرح فصوص الحکم، ص ۱۸؛ میرزا محمد علی، حاشیة علی حاشیة ملا عبد الله الیزدی علی تهذیب المنطق للتفتازانی، ص ۲۷۸؛ تهانوی، کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، ج ۱، ص ۶۸۹) و این نشان می‌دهد که همه‌ی آنها تحت تاثیر قطب بوده‌اند و نه سمرقندی.

آیا سیمرخ یا عنقاء حقیقی دارد؟

دیدیم که سمرقندی و قطب رازی به ترتیب دو گزاره «کلّ عنقاء حیوان» و «کلّ عنقاء طائر» را به عنوان قضیه حقیقیة صادق معرفی کرده‌اند و این نشان می‌دهد که این مثال مناسبی برای قضیه حقیقیة صادق است. اما در اینجا ایرادی وارد می‌شود و آن اینکه «عنقاء» حقیقی ندارد و نمی‌تواند موضوع قضیه حقیقیة واقع شود زیرا «حقیقت» به معنای «ماهیت موجوده» است و از این رو، عنقاء به دلیل موجود نبودن نمی‌تواند حقیقت داشته باشد. عباراتی از فارابی وجود دارد که به نظر می‌رسد حتی وجود حد و ماهیت برای «عنقاء» را نیز مردود می‌شمارد:

و القول الذي یلخص به معنی ما سبيله من الأسماء هذه السبيل یستی «القول الشارح».

و ليس هو حدًّا له، اللهم إلا أن يسميه مسمً حدًّا باشتراك الاسم. و على هذا يجري أمر
المطلوبات التي يدلّ عليها اسم مفرد مثل «الخلاء» و «لا تحاية». و على هذه الجهة يقال في
«عزرائيل» أنّ له حدًّا [و] كذلك «عنقاء مغرب». (المنطقيات للفارابي ج. ص ۳۳۱).

اینکه آیا می‌توان از چنین عباراتی نتیجه گرفت که گزاره‌هایی مانند «کلّ عنقاء حیوان» و
«کلّ عنقاء طائر» نمی‌توانند به صورت حقیقیه صادق به کار روند از نظر نگارنده محل
تردید است و کاربرد آنها در آثار سمرقندی و قطب رازی بر خلاف آن است. به نظر
می‌رسد که از کاربرد مثال «عنقاء» در آثار این بزرگان می‌توان نتیجه گرفت که ایشان
«حقیقت» در اصطلاح «حقیقیه» را به معنای «ماهیت موجوده» نمی‌گیرند. به نظر نگارنده
این سطور چنین می‌رسد که «حقیقت» در این اصطلاح در برابر «مجاز» است و از این
رو، مقصود از «قضیه حقیقیه» در برابر «قضیه خارجییه» این است که آنچه حقیقتاً قضیه
است از دیدگاه قدمای ما همان قضیه حقیقیه بوده است و نه قضیه خارجییه که مجازاً
قضیه است. به همین صورت، به نظر نگارنده، اصطلاح «منفصله حقیقیه» در برابر «منفصله
مانع خلو» و «منفصله مانع جمع» اشاره به حقیقی بودن انفصال در اولی و مجازی بودن
آن در مانع خلو و مانع جمع از دیدگاه قدما است. بنابراین، واژه «حقیقت» در این
اصطلاح‌ها به معنای «ماهیت موجوده» نیست و اساساً ایراد یاد شده وارد نخواهد بود.

۳. قیاس اقترانی مختلط از خارجییه، حقیقیه و ذهنیه

سمرقندی در هر دو کتاب قسطاس الافکار و شرح القسطاس در پایان بحث «قیاس
اقترانی حملی» تمه‌ای می‌آورد که در آن به مبحث مهم اختلاط قضایای خارجییه، حقیقیه
و ذهنیه در قیاس می‌پردازد. این بحث از نوآوری‌های سمرقندی است و در نوشته‌های
پیشین هیچ سراغی از آن نمی‌توان گرفت. خود سمرقندی در هر دوی قسطاس الافکار
و شرح القسطاس به نو بودن این مبحث توجه می‌دهد:

و هذا باب حسن ما مسته الأفكار من قبلي فافهمه فإته يعينك في حلّ المغالطات و
الشبهات. (قسطاس الافکار، ص ۴۶۱).

و هذا باب حسن ما ذكره المنطقيون و هو يفيد في حلّ المغالطات. (شرح القسطاس،
نسخه کتابخانه ایاصوفیا ش. ۲۵۵۸ برگ ۱۴۱ب).

سمرقندی اختلاط قضایای سه‌گانه را ۹ قسم حاصل از ضرب سه حالت صغری در سه
حالت کبری برمی‌شمارد و حکم اختلاط هر اعتبار صغری با همان اعتبار کبری (یعنی هر
دو خارجییه، یا هر دو حقیقیه یا هر دو ذهنیه) را دقیقاً مشابه آن می‌داند که پیش از آن
گذشت:

إذا كانت الاعتبارات ثلاثة، كان الخلط بينها على تسعة أقسام، من ضرب الثلاثة في نفسها. و حكم ثلاثة منها و هي خلط كل اعتبار مع نفسه قد عرفت مما مر من الاختلاطات، لأن ما مر من أحكام الاختلاطات عام لخلط كل اعتبار مع نفسه. فبقيت ستة أقسام و هي خلط كل اعتبار مع ما يخالفه. (قسطاس الأفكار، ص ۴۵۵-۴۵۶).

از این عبارت چنین برداشت می‌شود که قیاس اقترانی حملی از دو خارجیه نتیجه خارجیه می‌دهد، چنان که دو حقیقیه مستلزم حقیقیه است و دو ذهنیه مستلزم ذهنیه. (این از وضعیت مقدمات و نتیجه بر حسب قضایای سه گانه؛ اما بر حسب جهت، باید به مختلطات موجهات مراجعه کرد؛ مثلاً دو مطلقه نتیجه مطلقه می‌دهند و دو ضروریه نتیجه ضروریه می‌دهند تا آخر. ما در اینجا، برای سادگی، خودمان را به مطلقه‌ها محدود می‌سازیم.)

دو تحریر از نتیجه اختلاط قضیه‌های سه گانه

سمرقندی برای اختلاط خارجیه، حقیقیه و ذهنیه با یک‌دیگر که ۶ قسم از ۹ قسم را شامل می‌شود یک قاعده کلی (ضابط) ارائه می‌کند که متأسفانه در نسخه‌های خطی قسطاس الافکار متفاوت و ناسازگار است و این تفاوت و ناسازگاری در نسخه‌های خطی شرح القسطاس هم مشاهده می‌شود. به نظر ما چنین می‌رسد که احتمالاً تغییری در نظرات سمرقندی رخ داده است و یکی از این دو بیان، تحریر نخست این دو قاعده کلی است و دیگری تحریر دوم.

دو تحریر در قسطاس الافکار

قاعده کلی سمرقندی در بیشتر نسخه‌های در دسترس ما از قسطاس الافکار چنین است:

تحریر نخست:

و الضابط في اعتبار النتيجة في هذه الستة أن النتيجة:

[۱] إن كانت موجبة يكون اعتبارها كأخص الاعتبارين المختلطين في ذلك القياس؛

[۲] و إن كانت سالبة يكون اعتبارها كأعتبار المقدمه السالبة في ذلك القياس. (قسطاس الأفكار، تصحیح مملوان، ص ۳۶۱).

این تحریر مطابق نسخه‌های زیر است:

کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس بیان «ضابط»
اباصوفیا	ش. ۲۵۶۵	۶۸۸ق.	برگ ۱۱۴۲
طوپقاپی	ش. ۳۳۹۹	۶۹۲ق.	برگ ۴۳ب
مانیسا	ش. ۲۲۱۳	۷۰۸ق.	تصویر ۴۶
استانبول	ش. ۳۲۲a	۷۱۱ق.	برگ ۸۷ب

عاطف افندی	ش. ۱۶۷۴	بدون تاریخ	برگ ۳۹
------------	---------	------------	--------

چهار نسخه نخست در زمان زندگی سمرقندی و پیش از درگذشت او در ۷۲۲ق. نگاشته شده‌اند. (مناسب است یادآوری کنیم که قسطاس الافکار در ۶۸۳ق. نگاشته شده است و شرح القسطاس در ۶۹۲ق.).

اما در برخی نسخه‌های قسطاس الافکار، قاعده کلی به صورت دیگری تقریر شده است:

تحریر دوم:

و الضابط في اعتبار النتيجة في هذه السنة أن النتيجة - موجبة كانت أو سالبة - يكون اعتبارها كأخص الاعتبارين المختلطين في ذلك القياس حالة الإيجاب. (قسطاس الأفكار، تصحيح فلاحی، ص ۴۵۶).

این تحریر مطابق نسخه‌های زیر است:

کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس بیان «ضابط»
عاطف افندی	ش. ۱۶۷۳	۷۵۸ق.	برگ ۱۲۱-۱۱۲۲
آستان قدس	ش. ۱۰۶۵۰	بدون تاریخ	برگ ۱۸۵
مجلس شورای اسلامی	ش. ۳۸۵۹	بدون تاریخ	صفحه ۲۸۲

در دست‌نویس عاطف افندی ش. ۱۶۷۳، در واقع دو تحریر یاد شده به صورت زیر ترکیب و روی برخی عبارات آن خط کشیده شده است:

و الضابط في اعتبار النتيجة في هذه السنة أن النتيجة موجبة كانت أو سالبة يكون اعتبارها كأخص الاعتبارين المختلطين في ذلك القياس حالة الإيجاب. وإن كانت سالبة يكون اعتبارها كاعبار المقدمة السالبة في ذلك القياس.

عبارت حالة الإيجاب در پایان برگ ۱۲۱ است و خطی که روی آن کشیده شده سیاه است و عبارت بعد از آن در آغاز برگ ۱۲۲ است و خطی که روی آن کشیده شده سرخ است. در ابتدای برگ ۱۲۲ و بالای دومین عبارت خط کشیده شده، جمله «بخطه كذا» به رنگ سیاه نوشته شده است (که بنا به قرینه زیر احتمالاً مقصود «خط سمرقندی» است).

در حاشیه همین نسخه در پایان برگ ۱۲۱ عبارت زیر آمده است که مؤید تغییر نظر

سمرقندی پس از نگارش شرح القسطاس است:

هذا الضابط إلى آخره كان بخط المصنف على هذا الوجه الذي غيرت «المكتوب أولاً» إليه. لكن تقرير شرحه موافق لـ «ما كتبت أولاً» فليعتبره الناظر. هـ.

به نظر می‌رسد که مقصود از «المكتوب أولاً» و «ما كتبت أولاً» احتمالاً همان است که روی آن خط سرخ کشیده شده و بر تحریر نخست دلالت دارد. از این رو، به نظر می‌رسد

که عبارت «هذا الوجه الذي غيّرُ «المكتوب أولاً» إليه» بر تحریر دوم دلالت می‌کند. در هر صورت، عبارت این نسخه فاقد جمله شرطی «إن كانت موجبة» از تحریر نخست است و همین مسئله سبب تردیدهایی در صحت ترکیب دو تحریر می‌شود. از آنجا که تاریخ کتابت این نسخه ۷۵۸ق. و ۳۶ سال پس از درگذشت سمرقندی در ۷۲۲ق. است، کم و بیش می‌توان به وجود نسخه یا نسخه‌هایی از تحریر دوم پیش از این تاریخ اطمینان داشت. چنان که خواهیم دید، نسخه لاله‌لی ۲۶۶۶ از شرح القسطاس که در ۷۳۷ نگارش شده مشتمل بر تحریر دوم است.

دو تحریر در شرح القسطاس

آنچه گذشت از نسخه‌های قسطاس الافکار بود. در نسخه‌هایی از شرح القسطاس که در دسترس ما است، تحریر نخست در ۲۵ نسخه زیر به ترتیب تاریخ کتابت آمده است که آنها را در دو دسته جداگانه می‌آوریم:

دسته نخست: فاقد عبارت «بحسب الحصر»:

شماره	کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس بیان «ضابط»
۱.	برلین	ش. ۱۰۳۵	۶۹۳ق.	برگ ۱۰۹-۱۱۱آ
۲.	طوبقایی	ش. ۳۳۹۹	۶۹۳ق.	برگ ۲۰۴-۲۰۳آ
۳.	مانیسا	ش. ۲۲۱۴	۶۹۸ق.	برگ ۱۱۵-۱۱۶آ
۴.	شهید علی پاشا	ش. ۱۷۹۸	۷۰۴ق.	ص ۱۶۸-۱۶۶
۵.	دانشگاه بیل	ش. ۱۱ عربی	۷۰۵ق.	برگ ۶۳-۶۴آ
۶.	نجیب پاشا	ش. ۵۱۱	۷۱۱ق.	ص ۲۱۳-۲۱۱
۷.	عموجه زاده	ش. ۳۴۲	۷۱۴ق.	برگ ۱۶۵-۱۶۳آ
۸.	یوسف آغا	ش. ۸۱۹۵	۷۱۷ق.	برگ ۱۱۸-۱۱۹آ
۹.	عاطف افندی	ش. ۱۶۷۴	۷۱۸ق.	برگ ۱۱۸-۱۱۹آ
۱۰.	اسکوریل	ش. ۶۲۲	۷۲۱ق.	برگ ۱۳۴-۱۳۳آ
۱۱.	داماد	ش. ۲۷۷	۷۲۲ق.	برگ ۱۳۰-۱۳۲آ
۱۲.	ینی جامع	ش. ۷۸۱	۷۲۲ق.	برگ ۱۱۷-۱۱۵آ
۱۳.	فیض الله افندی	ش. ۱۱۶۹	۷۴۹ق.	برگ ۲۹۰-۲۹۲آ
۱۴.	ایاصوفیا	ش. ۲۵۵۸	۷۵۷ق.	برگ ۱۴۹-۱۴۱آ
۱۵.	چوروم	ش. ۲۴۵۰	۷۸۰ق.	برگ ۱۵۳-۱۵۵آ
۱۶.	فیض الله افندی	ش. ۱۸۹۲	۷۸۰ق.	برگ ۱۲۷-۱۲۵آ

۱۷. طویقایی	ش. ۳۳۹۷	ق. ۸۱۳.	برگ ۱۶۹-۱۷۱-ب
۱۸. جار الله	ش. ۱۴۱۵	بدون تاریخ	برگ ۱۸۹-۱۹۲-آ
۱۹. چستربیتی	ش. ۳۱۷۳	بدون تاریخ	ص ۹۳-۹۴ ر
۲۰. حاجی سلیم آغا	ش. ۷۲۱	بدون تاریخ	برگ ۱۱۶۵-۱۱۶۷-آ
۲۱. فاتح	ش. ۳۳۶۰	بدون تاریخ	برگ ۱۱۳۲-۱۱۳۳-ب
۲۲. فاتح	ش. ۳۳۷۵	بدون تاریخ	برگ ۱۱۷۶-۱۱۷۸-آ
۲۳. مجلس شورای اسلامی	ش. ۴۴۱	بدون تاریخ	برگ ۴۹-۵۰-آ

دسته دوم: واجد عبارت «بحسب الحصر»:

کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس بیان «ضابط»
۲۴. لاله‌لی	ش. ۲۶۶۸	ق. ۷۳۰.	برگ ۸۹-۹۰-ب
۲۵. لاله‌لی	ش. ۲۶۶۷	ق. ۷۷۷.	برگ ۱۰۹-۱۱۰-ب

دو نسخه اخیر، هرچند شامل تحریر نخست هستند، اما در نسخه لاله‌لی ش. ۲۶۶۷ روی عبارات مختص تحریر اول خط کشیده شده و در حاشیه آنها عبارات تحریر دوم آورده شده است. در نسخه لاله‌لی ش. ۲۶۶۸ اما با شگفتی تمام بخش‌هایی از تحریر دوم به درون متن تحریر اول افزوده شده است.

تحریر دوم در پنج نسخه زیر آمده‌اند که آنها را نیز در دو دسته جداگانه می‌آوریم:

دسته سوم: فاقد عبارت «بحسب الحصر»:

کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس بیان «ضابط»
۲۶. لاله‌لی	ش. ۲۶۶۶	ق. ۷۳۷.	برگ ۹۵-۹۸-آ
۲۷. آستان قدس	ش. ۱۰۶۵۰	بدون تاریخ	برگ ۱۸۶-ب
۲۸. مجلس شورای اسلامی	ش. ۳۸۵۹	بدون تاریخ	صفحه ۲۸۳

دسته چهارم: واجد عبارت «بحسب الحصر»:

۲۹. آستان قدس	ش. ۱۱۱۰	ق. ۸۱۹.	برگ ۱۴۴ تا ۱۴۵-آ
۳۰. راغب پاشا	ش. ۹۰۳	ق. ۸۲۴.	برگ ۱۲۵-آ
۳۱. محمود پاشا	ش. ۳۹۷	بدون تاریخ	برگ ۱۷۰-ب

چنان که دیده می‌شود، تاریخ کتابت نسخه‌های تحریر دوم متأخر از تاریخ کتابت نسخه‌های تحریر نخست است (البته در میان نسخه‌هایی که تاریخ کتابت دارند) و دست کم به ۱۵ سال پس از درگذشت سمرقندی برمی‌گردند.

در حاشیه نسخه محمود پاشا ش. ۳۹۷ برگ ۱۷۰ عبارت زیر و با رنگ سرخ آمده است که نشان می‌دهد کاتب با اختلاف نسخ آشنا بوده و تحریر دوم را به دلیلی راجح دانسته است:

الشروح مختلفة في هذا القول فعليك بهذه النسخة متن [كذا].

از میان چهار دسته بالا، تنها دسته‌های اول و چهارم سازگاری درونی دارند به دلیل اینکه تحریر دوم مطابق و سازگار با عبارت «بحسب الحصر» است و دسته اول چون فاقد تحریر دوم و عبارت «بحسب الحصر» است سازگاری درونی دارد چنان که دسته چهارم چون شامل آن دو است خودسازگار است. اما دسته‌های دوم و سوم فاقد سازگاری درونی هستند چون دسته دوم شامل دو امر ناسازگار است: تحریر اول و عبارت «بحسب الحصر»؛ و دسته سوم شامل دو امر ناسازگار دیگر است: تحریر دوم و فقدان عبارت «بحسب الحصر». دلیل این ناسازگاری احتمالاً این است که بخش‌های مختلف آنها از روی نسخه‌هایی از دسته اول و چهارم نوشته شده‌اند.

اشاره به عبارت «بحسب الحصر» در نسخه‌های تحریر دوم

در همه نسخه‌های شرح القسطاس که تحریر اول را در بردارند، پس از بیان ضابط بی‌درنگ عبارت زیر آمده است:

و قد عرفت في فصل اعتبار القضايا أنّ الموجبة الخارجية أخض من الموجبة الحقيقية، و الموجبة الحقيقية من الموجبة الذهنية؛ و بالعكس إن كانت هذه الثلاثة سالبة. و لنفضل ذلك في الأشكال.

اما در نسخه‌های شرح القسطاس شامل تحریر دوم، به جز نسخه لاله‌لی ۲۶۶۶، سه واژه به این عبارت افزوده شده است که در زیر برجسته کرده‌ایم:

و قد عرفت في فصل اعتبار القضايا أنّ الموجبة الخارجية أخض من الموجبة «الجزئية» الحقيقية، و الموجبة الحقيقية من الموجبة «الجزئية» الذهنية؛ و بالعكس إن كانت هذه الثلاثة سالبة «كلیة». و لنفضل ذلك في الأشكال.

دو مورد قید «الجزئية» و یک مورد قید «كلیة» در واقع مربوط است به عبارت «بحسب الحصر» که در بخش دوم مقاله به آن اشاره کردیم و از این رو، آن را «تکرار عبارت بحسب الحصر» می‌نامیم. نکته شگفت این است که دسته دوم از نسخه‌های شرح القسطاس (نسخه‌های لاله‌لی ش. ۲۶۶۷ و لاله‌لی ش. ۲۶۶۸) علی‌رغم اینکه عبارت «بحسب الحصر» را دارند تکرار عبارت «بحسب الحصر» را ندارند! و دسته سوم (نسخه‌های آستان قدس رضوی ش. ۱۰۶۵۰ و مجلس شورای اسلامی ش. ۳۸۵۹) علی‌رغم اینکه تکرار عبارت «بحسب الحصر» را دارند خود عبارت «بحسب الحصر» را ندارند!

آیا می‌توان گفت این نسخه‌ها از روی نسخه‌هایی متفاوت برخی از دسته اول و برخی از دسته چهارم رونوشت شده‌اند؟! این احتمال به نظر ما بسیار قوی است.

مقایسه دو تحریر

دو تحریر یاد شده در بخش‌های پیشین در مورد قیاس‌های ایجابی (یعنی آنها که هر دو مقدمه‌شان موجب است) اشتراک دارند و اختلافشان در مورد قیاس‌های سلبی است (یعنی آنها که یکی از دو مقدمه‌شان سالبه است). بنابراین، قدر مشترک این دو تحریر این است که در مورد قیاس‌های ایجابی:

۱. «نتیجه تابع اخصّ مقدمتین است در اعتبار خارجییه، حقیقیه و ذهنیه».

توجه کنید که واژه «اخص» با صاد است و نه با سین، و مقدمه «اخص» به معنای مقدمه قوی‌تر و اشرف است نه به معنای مقدمه ضعیف‌تر و اخص. اما اختلاف دو تحریر یاد شده در قیاس‌های سلبی این است که در این قیاس‌های سلبی، بنا به تحریر نخست:

۱-۲. «نتیجه تابع مقدمه سالبه است».

و بنا به تحریر دوم:

۲-۲. «نتیجه تابع اخص دو مقدمه (در فرض موجب بودن هر دو) است».

اما قیاس‌های سلبی که یک مقدمه موجب و یک مقدمه سالبه دارند خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. اگر اعتبار مقدمه سالبه (یعنی خارجییه، حقیقیه یا ذهنیه بودن آن، البته فارغ از سالبه بودنش) اخص از اعتبار مقدمه موجب باشد باز هم نتیجه بنا به هر دو تقریر از دیدگاه سمرقندی تابع اخص دو مقدمه است و مانند قیاس‌های ایجابی، اختلاط خارجییه با هر یک از حقیقیه و ذهنیه مستلزم خارجییه است و اختلاط حقیقیه با ذهنیه مستلزم حقیقیه.

۲. اما اگر بر عکس باشد یعنی اعتبار مقدمه موجب اخص از اعتبار مقدمه سالبه باشد (فارغ از سالبه بودنش) آنگاه میان دو تحریر اختلاف است: بنا به تحریر اول، نتیجه تابع مقدمه سالبه است و بنا به تحریر دوم، تابع مقدمه موجب.

۴. تصحیح متن دو تحریر

از آنجا که اختلاف این دو تحریر به صورت کاملاً پراکنده از ابتدا تا انتهای دو تحریر پخش شده است، آوردن یک تحریر در متن تصحیح و انتقال موارد اختلافی به پاورقی سبب می‌شود که تحریر منتقل شده به پاورقی با دیگر اختلاف‌های نسخه‌بدلی به هم بیامیزند و تفاوت‌ها و تمایزهای دو تحریر از چشم دور بمانند. از این رو، مناسب می‌بینیم که دو تحریر را به صورت جداگانه و با برجسته کردن موارد اختلاف به صورت سیاه و زیرخط (underline) با هم نشان بدهیم.

برای نسخه‌های تحریر اول از حروف اختصاری زیر استفاده می‌کنیم:

حروف اختصاری	کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس تحریر اول
ب	برلین	ش. ۱۰۳۵	ق. ۶۹۳	برگ ۱۰۹-۱۱۱ آ
ط	طوپقاپی	ش. ۳۳۹۹	ق. ۶۹۳	برگ ۲۰۳-۲۰۴ ب
ع	عموجه زاده	ش. ۳۴۲	ق. ۷۱۴	برگ ۱۶۳-۱۶۵ ب
ف ۱	فیض الله افندی	ش. ۱۱۶۹	ق. ۷۴۹	برگ ۲۹۰-۲۹۲ ب
ص	ایاصوفیا	ش. ۲۵۵۸	ق. ۷۵۷	برگ ۱۳۹-۱۴۱ آ
ف ۲	فیض الله افندی	ش. ۱۸۹۴	ق. ۷۸۰	برگ ۱۱۲۵-۱۱۲۷
چ	چستربیتی	ش. ۳۱۷۳	بدون تاریخ	ص ۴۱-ج-۴۲ ر
مچ ۱	مجلس شورای اسلامی	ش. ۴۴۱	بدون تاریخ	برگ ۱۴۹-۱۵۰

و برای نسخه‌های تحریر دوم از حروف اختصاری زیر را:

حروف اختصاری	کتابخانه	شماره	تاریخ کتابت	آدرس تحریر دوم
ق ۱	آستان قدس	ش. ۱۱۱۰	ق. ۸۱۹	برگ ۱۴۴ تا ۱۴۵ آ
ق ۲	آستان قدس	ش. ۱۰۶۵۰	بدون تاریخ	برگ ۱۸۶-۱۸۸ ب
ر	راغب پاشا	ش. ۹۰۳	ق. ۸۲۴	برگ ۱۲۴-۱۲۶ ب
مچ ۲	مجلس شورای اسلامی	ش. ۳۸۵۹	بدون تاریخ	صفحه ۲۸۳-۲۸۶
مچ	محمود پاشا	ش. ۳۹۷	بدون تاریخ	برگ ۱۷۰-۱۷۲ ب

[التحریر الأول]

تتمة

[في اختلاط الخارجية و الحقيقية و الذهنية]

قال: «تتمة إلى آخره»^١

أقول: إذا كانت الاعتبارات، أي الخارجية و الحقيقية و الذهنية، ثلاثة كان الخلط بينها تسعة أقسام من ضرب^٢ الثلاثة في^٣ نفسها. و حكم ثلاثة من التسعة - و هي خلط كل اعتبار مع نفسه - قد عُرفَ بما مرَّ من الاختلاطات، لأنَّ ما مرَّ من أحكام الاختلاطات شامل لخلط كل اعتبار مع نفسه. فبقيت ستة أقسام: و هي خلط كل اعتبار مع ما يخالفه. و الضابط في اعتبار النتيجة^٤ في هذه الستة في الأشكال الأربعة أنَّ النتيجة:

[١] إن كانت موجبة يكون اعتبارها كأخص الاعتبارين المختلطين في ذلك القياس؛

[٢] و إن كانت سالبة يكون اعتبارها كاعتبار المقدمة السالبة في ذلك القياس.

و قد عرفت في فصل اعتبار القضايا أنَّ الموجبة الخارجية أخص من الموجبة الحقيقية، و الموجبة الحقيقية من الموجبة الذهنية؛ و بالعكس إن كانت هذه الثلاثة سالبة^٥. و لفضل ذلك في الأشكال. أما

الشكل الأول:

[اختلاط الخارجية و الحقيقية]

١. فإذا كانت الصغرى خارجية:

a. و الكبرى موجبة حقيقية تكون النتيجة خارجية و هو أخص الاعتبارات. و ذلك لأنَّ الكبرى دلَّت على أنَّ الأكبر حاصل لكلِّ ما حصل له الأوسط. لكنَّ الأصغر من جملتها^٦. و الأصغر ثابت في الخارج لأنه موضوع الموجبة الخارجية فيلزم ثبوت الأكبر له أيضاً في الخارج. فتصدق النتيجة خارجية.

b. و إن كانت الكبرى سالبة حقيقية تكون النتيجة:

i. سالبة حقيقية لأنَّ الكبرى دلَّت على أنَّ الأكبر مسلوب عن كلِّ ما

حصل له الأوسط بحسب الحقيقة^٧ و الأصغر كما حصل له الأوسط

فيكون الأكبر مسلوباً عن الأصغر بحسب الحقيقة.

ii. و السالبة الحقيقية أخص من السالبة الخارجية فتكون السالبة الخارجية

صادقة أيضاً.

٢. و إذا كانت الصغرى حقيقية:

١ ط، ع، ف ٢: إلى الآخر؛ ف ١: - إلى الآخر؛ ص: إذا كانت الاعتبارات ثلاثة

٢ ط: الضرب

٣ ص: + ثلاثة

٤ ب، ط، ع، ف ١، ف ٢: النتيجة: الجبه

٥ ع: + لأن تقيض العام اخص من تقيض الخاص

٦ ص (فوق): جملته

٧ ص: الاصغر

- a. و الكبرى [موجبة] خارجية لا ينتج شيئاً لصدق قولنا: «كلّ عنقاء حيوان» حقيقياً و «كلّ حيوان لا عنقاء» خارجياً مع كذب قولنا: «كلّ عنقاء لا عنقاء» بالاعتبارات الثلاثة.
- b. و إن كانت الكبرى سالبة خارجية تنتج سالبةً خارجيةً لأنّ الكبرى دلّت على سلب الأكبر عن كلّ ما حصل له الأوسط بحسب الخارج و الأوسط حاصل للأصغر فيكون الأكبر مسلوباً عن الأصغر بحسب الخارج.

[اختلاط الحقيقية و الذهنية]

١. و إذا كانت الصغرى حقيقية و الكبرى ذهنية:
a. فإن كانت موجبة تكون النتيجة حقيقية، لأنّ الكبرى دلّت على حصول الأكبر لطبيعة كلّ ما حصل له الأوسط لأنّ القضية الذهنية إمّا تصدق إن لو كان من شأن طبيعة موضوعها حصول نسبة المحمول إلى الموضوع – إيجابية كانت أو سلبية – إذ لو لم يكن كذلك لَمَا كان الموضوع بحيث متى وجد في الذهن وجد له تلك النسبة. و إذا كان الأكبر حاصلًا لطبيعة ما حصل له الأوسط و الأصغر كما حصل له الأوسط فيكون الأكبر حاصلًا لطبيعة الأصغر. و الأصغر موضوع الحقيقة – لأنّ الصغرى حقيقية – فيكون ممكناً مع ما حصل له بطبعه^١ فتصدق النتيجة حقيقية.
- b. و إن كانت الكبرى سالبة تكون النتيجة سالبة ذهنية لأنّ الكبرى دلّت على ذلك كما عُرف قبل.
٢. و إن كانت الصغرى ذهنية:
a. و الكبرى موجبة حقيقية فلا تنتج لصدق قولنا: «كلّ خلاء بعد» ذهنياً و «كلّ بعد مادي» حقيقياً، مع كذب قولنا: «كلّ خلاء مادي».
- b. و إذا كانت الكبرى سالبة حقيقية تكون النتيجة سالبة حقيقية لدلالة الكبرى عليها كما مرّ.

[اختلاط الخارجية و الذهنية]

١. و إذا كانت الصغرى خارجية و الكبرى ذهنية:
a. فإن كانت الكبرى موجبة تكون النتيجة^٢ خارجية، لأنّ الأكبر حاصل لطبيعة ما حصل له الأوسط فيكون حاصلًا لطبيعة الأصغر و الأصغر موضوع الخارجية لأنّ الصغرى خارجية فيكون موجوداً في الخارج مع ما حصل له بطبعه. فتصدق النتيجة خارجية.
- b. و إن كانت الكبرى سالبة تكون النتيجة سالبة ذهنية لدلالة الكبرى عليها كما عُرف.

هذا إذا كانت الذهنية كبرى.

٢. أمّا إذا كانت [الذهنية] صغرى و الخارجية كبرى:

١ ف: بطبيعته

٢ ع، ف، ١، ق: + موجبه

- a. فإن كانت الخارجية موجبة لا تنتج شيئاً لصدق قولنا: «كلّ خلاء بعد» ذهنياً و «كلّ بعد مادّي» خارجياً، مع كذب قولنا: «كلّ خلاء مادّي» بالاعتبارات الثلاثة.
- b. وإن كانت الخارجية سالبة تنتج سالبة خارجية دلالة الكبرى عليها.

و أمّا

الشكل الثاني

[اختلاط الخارجية و الحقیقیة]

۱. فإذا كانت الصغرى موجبة فإن كانت خارجية و الكبرى حقیقیة ينتج سالبة حقیقیة. مثلاً إذا صدق «كلّ ج ب» خارجياً و «لا شيء من آ ب» حقیقیاً يصدق «لا شيء من ج آ» حقیقیاً و إلا لصدق «بعض ج آ» حقیقیاً، فنضمّه إلى الكبرى هكذا: «بعض ج آ» حقیقیاً و «لا شيء من آ ب» حقیقیاً ينتج «بعض ج ليس ب» حقیقیاً. و إذا صدق هذا صدق «بعض ج ليس ب» خارجياً – لما عرفت أنّ السالبة الحقیقیة أخض من السالبة الخارجية – و قد كانت الصغرى «كلّ ج ب» خارجياً؛ هذا خلف.
۲. وإن كانت الصغرى موجبة حقیقیة و الكبرى سالبة خارجية تكون النتيجة سالبة خارجية: a. بعكس الكبرى و جعله كبرى لصغرى القياس لينتج من [الشكل] الأول سالبة خارجية
- b. و بالخلف بأن نأخذ نقيض النتيجة و نضمّ عكسه مع الصغرى إن كانت الصغرى كلية لينتج نقيض الكبرى و نضمّ عكس الصغرى مع نقيض النتيجة إن كانت الصغرى جزئية لينتج ما يكون عكسه نقيض الكبرى. مثلاً:
- i. إذا صدق «كلّ ج ب» حقیقیاً و «لا شيء من آ ب» خارجياً ينتج «لا شيء من ج آ» خارجياً و إلا لصدق «بعض ج آ» خارجياً فنضمّ عكسه و هو «بعض آ ج» خارجياً إلى الصغرى لينتج «بعض آ ب» خارجياً؛ و قد كانت الكبرى «لا شيء من آ ب» خارجياً هذا خلف.
- ii. و إذا كانت الصغرى «بعض ج ب» حقیقیة تكون النتيجة «بعض ج ليس آ» خارجياً و إلا لصدق «كلّ ج آ» خارجياً فنجمه كبرى لعكس الصغرى هكذا:
- «بعض ب ج» حقیقیاً
و «كلّ ج آ» خارجياً
لينتج من [الشكل] الأول:
«بعض ب آ» خارجياً
و ينعكس إلى «بعض آ ب» خارجياً؛ و قد كان الكبرى «لا شيء من آ ب» خارجياً؛ هذا خلف.
- هذا إذا كانت الصغرى موجبة.

٣. أمّا إذا كانت [الصغرى] سالبة فإن كانت خارجية تنتج مع الكبرى الموجبة الحقيقية سالبة خارجية وإلا لصدقت موجبة خارجية و تنتج مع الكبرى نقيض الصغرى.
٤. وإن كانت الصغرى سالبة حقيقية تنتج مع الكبرى الموجبة الخارجية سالبة حقيقية وإلا لصدقت موجبة حقيقية فنضمها إلى الكبرى لينتج ما يستلزم نقيض الصغرى.
- مثلاً إذا صدق «لا شيء من ج ب» حقيقياً و «كلّ أ ب» خارجياً ينتج «لا شيء من ج آ» حقيقياً وإلا لصدقت «بعض ج آ» حقيقياً فنضمه إلى الكبرى الخارجية لينتج من [الشكل] الأول «بعض ج ب» خارجياً والخارجي أخص من الحقيقي فيصدق «بعض ج ب» حقيقياً وقد كانت الصغرى «لا شيء من ج ب» حقيقياً. هذا خلف.

[اختلاط الحقيقة و الذهنية]

١. وإذا كانت الصغرى موجبة حقيقية و الكبرى سالبة ذهنية تنتج سالبة ذهنية؛ وإلا لصدقت موجبة ذهنية و تنتج مع الكبرى سالبة ذهنية. و السالبة الذهنية أخص من السالبة الحقيقية فتصدق سالبة حقيقية مناقضة للصغرى.
٢. وإن كانت الصغرى موجبة ذهنية و الكبرى سالبة حقيقية تنتج أيضاً سالبة حقيقية بعكس الكبرى و بالخلف على الوجه الذي ذكرنا في الصغرى الحقيقية مع الكبرى الخارجية.
٣. وإذا كانت الصغرى سالبة حقيقية:
- a. تنتج مع الكبرى الموجبة الذهنية سالبة حقيقية لأن نقيضها مع الكبرى ينتج نقيض الصغرى.
٤. وإن كانت [الصغرى] سالبة ذهنية تنتج مع الكبرى الموجبة الحقيقية:
- a. سالبة ذهنية لأن نقيضها ينتج مع الكبرى ما يستلزم نقيض الصغرى كما مرّ في الصغرى الحقيقية مع الكبرى الخارجية.

[اختلاط الخارجية و الذهنية]

١. وإن كانت الصغرى موجبة خارجية و الكبرى سالبة ذهنية تنتج سالبة ذهنية.
٢. وإن كانت الصغرى^١ موجبة ذهنية و الكبرى سالبة خارجية تنتج سالبة خارجية.^٢
٣. وإن كانت الصغرى سالبة خارجية و الكبرى موجبة حقيقية تنتج سالبة خارجية.
٤. وإن كانت الصغرى^٣ سالبة ذهنية و الكبرى موجبة خارجية تنتج سالبة ذهنية بعين ما مرّ في الأقسام المذكورة.
- و أمّا

١ ق: - الصغرى

٢ ص: - تنتج سالبة خارجية

٣ ب، ص، ط، ع، ق: - الصغرى

٤ ب: - سالبة

الشکل الثالث

فبعكس الصغرى يرتد إلى الشكل الأول و يلزم اعتبار النتيجة كما ذكرنا؛ يعني يكون:

۱. اعتبار النتيجة الموجبة كأخص الاعتبارين
 ۲. اعتبار النتيجة السالبة كاعتبار المقدمة السالبة.
- مثلاً إذا صدق «كلّ ب ج» خارجياً و «كلّ ب آ» حقيقياً ينتج «بعض ج آ» خارجياً لأنّ الصغرى تنعكس إلى قولنا: «بعض ج ب» خارجياً و ينتج مع الكبرى من [الشكل] الأول «بعض ج آ» خارجياً كما مرّ. و على هذا القياس. و أمّا

الشكل الرابع

۱. فالضروب المنتجة للإيجاب منه ترتدّ بالتبديل إلى [الشكل] الأول و يظهر ما ذكرنا من اعتبار النتيجة؛
كما إذا صدق «كلّ ب ج» خارجياً و «كلّ آ ب» حقيقياً ينتج «بعض ج آ» خارجياً لأنّ تبدل الصغرى بالكبرى فنقول:
«كلّ آ ب» حقيقياً
و «كلّ ب ج» خارجياً
ينتج
«كلّ آ ج» خارجياً كما يتّنا؛
و ينعكس إلى قولنا: «بعض ج آ» خارجياً.
۲. و الضروب المنتجة للسلب منه ترتدّ إلى [الشكل] الثاني بعكس الصغرى و تنتج ما ذكرنا؛
كما إذا صدق «لا شيء من ب ج» خارجياً و «كلّ آ ب» ذهنياً ينتج «لا شيء من ج آ» خارجياً
إذ بعكس الصغرى يصير هكذا:
«لا شيء من ج ب» خارجياً
و «كلّ آ ب» ذهنياً
و ينتج
«لا شيء من ج آ» خارجياً و هو المطلوب.
و هذا باب حسن ما ذكره المنطقيون و هو يفيد في حلّ المغالطات.

[التحرير الثاني]

تتمة

[في اختلاط الخارجية والحقيقية والذهنية]

قال: «تتمة إلى آخره»

أقول: إذا كانت الاعتبارات، أي الخارجية والحقيقية والذهنية، ثلاثة كان الخلط بينها تسعة أقسام من ضرب الثلاثة في نفسها. وحكم ثلاثة من التسعة - وهي خلط كل اعتبار مع نفسه - قد عُرف مما مرّ من الاختلاطات، لأنّ ما مرّ من أحكام الاختلاطات شامل لخلط كل اعتبار مع نفسه. فبقيت ستة أقسام: وهي خلط كل اعتبار مع ما يخالفه.

و الضابط في اعتبار النتيجة في هذه الستة في الأشكال الأربعة أنّ النتيجة - موجبة كانت أو سالبة - يكون اعتبارها كاعتبار المقدّمة التي يكون اعتبارها أخصّ حالة الإيجاب؛ وقد عرفت في فصل اعتبار القضايا أنّ الموجبة الخارجية أخصّ من الموجبة الجزئية الحقيقية، والموجبة الحقيقية من الموجبة الجزئية الذهنية؛^١ وبالعكس إن كانت هذه الثلاثة سالبة كلية. ولنفضل ذلك في الأشكال.^٢

أمّا

الشكل الأول:

[اختلاط الخارجية والحقيقية]

١. فإذا كانت الصغرى خارجية:

a. والكبرى موجبة حقيقية تكون النتيجة خارجية وهو أخصّ الاعتبارين.^٣ وذلك لأنّ الكبرى دلّت على أنّ الأكبر حاصل لكلّ ما حصل له الأوسط. لكنّ الأصغر من جملتها.^٤ والأصغر ثابت في الخارج لأنّه موضوع الموجبة الخارجية فيلزم ثبوت الأكبر له أيضاً في الخارج. فتصدق النتيجة خارجية.

b. وإن كانت الكبرى سالبة حقيقية:

i. تكون النتيجة سالبة خارجية،

ii. لا حقيقية لأنّ الأصغر جاز أن يكون بعض أفراد موضوع الحقيقية فلا

تصدق الكلية حقيقية كقولنا: «كلّ حيوان لا عنقاء خارجياً» و «لا شيء

من اللاعنقاء بعنقاء حقيقياً» ينبج «لا شيء من الحيوان بعنقاء خارجياً»

لا حقيقياً.

٢. وإذا كانت الصغرى حقيقية:

١ ق: الذهنية: الذاتيه

٢ ر (هامش): بناء على قاعدة المذكوره و هي أن نقيض الأخص أعم من نقيض الأعم

٣ ق: الاعتبارات

٤ ر: جملته

٥ ر، ح (هامش): اي لا يصدق النتيجة الكلية حقيقية لأن موضوع النتيجة هو الأصغر فهو بعض أفراد الاوسط الذي هو موضوع الحقيقة والأكبر مسلوب عن الاوسط فيكون مسلوبا عن الأصغر فيلزم النتيجة سالبة جزئية حقيقة و كلية خارجية.

- a. و الكبرى [موجبة] خارجية لا ينتج شيئاً لصدق قولنا: «كلّ عنقاء حيوان» حقيقياً و «كلّ حيوان لا عنقاء» خارجياً مع كذب قولنا: «كلّ عنقاء لا عنقاء» بالاعتبارات الثلاثة.
- b. و إن كانت الكبرى سالبة خارجية تنتج سالبةً خارجيةً لأنّ الكبرى دلّت على سلب الأكبر عن كلّ ما حصل له الأوسط بحسب الخارج و الأوسط حاصل للأصغر فيكون الأكبر مسلوباً عن الأصغر بحسب الخارج.

[اختلاط الحقيقة و الذهنية]

۱. و إذا كانت الصغرى حقیقیة و الكبرى ذهنية:
- a. فإن كانت موجبة تكون النتيجة حقیقیة لأنّ الكبرى دلّت على حصول الأكبر لطبيعة كلّ ما حصل له الأوسط لأنّ القضية الذهنية إمّا تصدق إن لو كان من شأن طبيعة موضوعها حصول نسبة المحمول إلى الموضوع – إيجابية كانت أو سلبية – إذ لو لم يكن كذلك لما كان الموضوع بحيث متى وجد في الذهن وجد له تلك النسبة. و إذا كان الأكبر حاصلًا لطبيعة ما حصل له الأوسط^۱ فيكون الأكبر حاصلًا لطبيعة الأصغر. و الأصغر موضوع الحقيقة لأنّ الصغرى حقیقیة فتكون ممكنًا مع ما حصل له طبيعته^۲. فتصدق النتيجة حقیقیة.
- b. و إن كانت الكبرى سالبة تكون النتيجة
- i. سالبة حقیقیة
- ii. لا ذهنية لأنّ الأصغر جاز أن يكون بعض الأفراد كقولنا: «كلّ بعد لا خلاء» حقیقیاً و «لا شيء من اللاخلاء بخلاء ذهنيًا» ينتج «لا شيء من البعد بخلاء» حقیقیاً.
۲. و إن كانت الصغرى ذهنية
- a. و الكبرى موجبة حقیقیة فلا تنتج لصدق قولنا: «كلّ خلاء بعد» ذهنيًا و «كلّ بعد مادي» حقیقیاً، مع كذب قولنا: «كلّ خلاء مادي».
- b. و إذا كانت الكبرى سالبة حقیقیة تكون النتيجة سالبة حقیقیة^۳ لدلالة الكبرى عليها كما مرّ.

[اختلاط الخارجية و الذهنية]

۱. و إذا كانت الصغرى خارجية و الكبرى ذهنية:
- a. فإن كانت الكبرى موجبة تكون النتيجة خارجية لأنّ الأكبر حاصل لطبيعة ما حصل له الأوسط فيكون حاصلًا لطبيعة الأصغر و الأصغر موضوع الخارجية لأنّ الصغرى خارجية فيكون موجوداً في الخارج مع ما حصل له طبيعته^۴. فتصدق

۱ ع+ و الاصغر مما حصل له الاوسط

۲ ح.ق: بطبعه ف ۱: بطبعته

۳ ر: دائرة

۴ ح: بطبعته: بطبعه الاوسط

النتيجة خارجية.

b. و إن كانت الكبرى سالبة تكون النتيجة:

i. سالبة خارجية،

ii. لا ذهنية لجواز أن يكون الأصغر بعض الأفراد كما عرف.

هذا إذا كانت الذهنية كبرى.

٢. أما إذا كانت صغرى و الخارجية كبرى:

a. فإن كانت الخارجية موجبة لا تنتج شيئاً لصدق قولنا: «كلّ خلاء بعد» ذهنياً و «كلّ بعد مادّي» خارجياً، مع كذب قولنا: «كلّ خلاء مادّي» بالاعتبارات الثلاثة.

b. و إن كانت الخارجية سالبة تنتج سالبة خارجية لدلالة الكبرى عليها.

و أمّا

الشكل الثاني

[اختلاط الخارجية و الحقيقية]

١. فإذا كانت الصغرى موجبة فإن كانت خارجية و الكبرى حقيقية:

a. ينتج سالبة خارجية.

مثلاً إذا صدق «كلّ ج ب» خارجياً و «لا شيء من آ ب» حقيقياً يصدق «لا شيء من ج آ» خارجياً و إلا لصدق «بعض ج آ» خارجياً، فنضمّه إلى الكبرى هكذا: «بعض ج آ» خارجياً و «لا شيء من آ ب» حقيقياً ينتج «بعض ج ليس ب» خارجياً و قد كانت الصغرى «كلّ ج ب» خارجياً هذا خلف.

b. و لا ينتج حقيقياً لصدق «كلّ حيوان لا عنقاء» خارجياً و «لا شيء من العنقاء بلا عنقاء» حقيقياً و لا يصدق «لا شيء من الحيوان بعنقاء» حقيقياً.

٢. و إن كانت الصغرى موجبة حقيقية و الكبرى سالبة خارجية تكون النتيجة سالبة خارجية

a. بعكس الكبرى و جعله كبرى لصغرى القياس لينتج من [الشكل] الأوّل سالبة خارجية

b. و بالخلف بأن نأخذ نقيض النتيجة و نضمّ عكسه مع الصغرى إن كانت الصغرى كلية لينتج نقيض الكبرى و نضمّ عكس الصغرى مع نقيض النتيجة إن كانت الصغرى جزئية لينتج ما يكون عكسه نقيض الكبرى. مثلاً:

i. إذا صدق «كلّ ج ب» حقيقياً و «لا شيء من آ ب» خارجياً لينتج «لا شيء من ج آ» خارجياً و إلا لصدق «بعض ج آ» خارجياً فنضمّ عكسه و هو «بعض آ ج» خارجياً إلى الصغرى لينتج «بعض ب آ» خارجياً؛ و قد كانت الكبرى «لا شيء من آ ب» خارجياً هذا خلف.

ii. و إذا كانت الصغرى «بعض ج ب» حقيقياً تكون النتيجة «بعض ج ليس آ» خارجياً و إلا لصدق «كلّ ج آ» خارجياً فنجعله كبرى لعكس الصغرى هكذا:

«بعض ب ج» خارجياً، لوجود الموضوع حينئذ،

و «كل ج ا» خارجياً

لينتج من [الشكل] الأول:

«بعض ب آ» خارجياً

و ينعكس إلى «بعض آ ب» خارجياً؛ و قد كان الكبرى «لا شيء من آ ب» خارجياً؛ هذا خلف.

هذا إذا كانت الصغرى موجبة.

۳. أمّا إذا كانت [الصغرى] سالبة فإن كانت خارجية تنتج مع الكبرى الموجبة الحقيقية سالبة خارجية و إلا لصدقت موجبة خارجية و تنتج مع الكبرى نقيض الصغرى.

۴. و إن كانت الصغرى سالبة حقيقية تنتج مع الكبرى الموجبة الخارجية سالبة خارجية و إلا لصدقت موجبة خارجية فنضمها إلى الكبرى لينتج ما يستلزم نقيض الصغرى.

مثلاً إذا صدق «لا شيء من ج ب» حقيقياً و «كل آ ب» خارجياً ينتج «لا شيء من ج آ» خارجياً و إلا لصدقت «بعض ج آ» خارجياً فنضمه إلى الكبرى الخارجية لينتج من [الشكل] الأول «بعض ج ب» خارجياً و الخارجي أخص من الحقيقي فيصدق «بعض ج ب» حقيقياً و قد كانت الصغرى «لا شيء من ج ب» حقيقياً. هذا خلف.

[اختلاط الحقيقة و الذهنية]

۱. و إذا كانت الصغرى موجبة حقيقية و الكبرى سالبة ذهنية:

a. تنتج سالبة حقيقية و إلا لصدقت موجبة حقيقية و تنتج مع الكبرى سالبة حقيقية مناقضة للصغرى.

b. و لا تنتج ذهنية لصدق «كل بعد مادّي» حقيقياً و «لا شيء من الخلاء بمادّي» ذهنيّاً مع كذب «لا شيء من البعد بخلاء» ذهنيّاً.

۲. و إن كانت الصغرى موجبة ذهنية و الكبرى سالبة حقيقية تنتج أيضاً سالبة حقيقية بعكس الكبرى و بالخلف على الوجه الذي ذكرنا في الصغرى الحقيقية مع الكبرى الخارجية.

۳. و إذا كانت الصغرى سالبة حقيقية:

a. تنتج مع الكبرى الموجبة الذهنية سالبة حقيقية لأن نقيضها مع الكبرى ينتج نقيض الصغرى.

b. و لا تنتج ذهنية بالنقض المذكور بجعل الأوسط «مجزّداً».

۱ ر (هامش): بأن نقول «لا شيء من البعد بمجرد» حقيقياً و «كل خلاء مجزّد» ذهنيّاً مع كذب قولنا: «لا شيء من البعد بخلاء» ذهنيّاً.

۲ ح (هامش): لا شيء من البعد بمجرد حقيقياً و كل خلاء مجرد ذهنيّاً و لا ينتج لا شيء من البعد ذهنيّاً لصدق نقيضه و هو بعض البعد خلاء ذهنيّاً.

٤. و إن كانت [الصغرى] سالبة ذهنية^١ تنتج مع الكبرى الموجبة الحقيقية:
- a. سالبة حقيقية لأنّ نقيضها ينتج مع الكبرى ما يستلزم نقيض الصغرى كما مرّ في الصغرى الحقيقية مع الكبرى الخارجية.
- b. و لا تنتج ذهنية لصدق «لا شيء من الخلاء مادي» ذهنياً و «كلّ بعد مادي» حقيقياً مع كذب «لا شيء من الخلاء بعد» ذهنياً.

[اختلاط الخارجية و الذهنية]

١. و إن كانت الصغرى موجبة خارجية و الكبرى سالبة ذهنية تنتج سالبة خارجية.
 ٢. و إن كانت الصغرى^٢ موجبة ذهنية و الكبرى سالبة خارجية تنتج سالبة خارجية.
 ٣. و إن كانت الصغرى سالبة خارجية و الكبرى موجبة حقيقية تنتج سالبة خارجية.^٣
 ٤. و إن كانت الصغرى^٤ سالبة ذهنية و الكبرى موجبة خارجية تنتج سالبة خارجية بعين ما مرّ في الأقسام المذكورة.
- و أمّا

الشكل الثالث

فبعكس الصغرى يرتدّ إلى الشكل الأول و يلزم اعتبار النتيجة كما ذكرنا؛ يعني يكون اعتبار النتيجة كاعتبار المقدمة الأخصّ موجبة.

مثلاً إذا صدق «كلّ ب ج» خارجياً و «كلّ ب آ» حقيقياً ينتج «بعض ج آ» خارجياً لأنّ الصغرى تنعكس إلى قولنا: «بعض ج ب» خارجياً و ينتج مع الكبرى من [الشكل] الأول «بعض ج آ» خارجياً كما مرّ. و على هذا القياس.

و أمّا

الشكل الرابع

١. فالضروب المنتجة للإيجاب منه ترتدّ بالتبديل إلى [الشكل] الأول و يظهر ما ذكرنا من اعتبار النتيجة؛
- كما إذا صدق «كلّ ب ج» حقيقياً و «كلّ آ ب» خارجياً ينتج «بعض ج آ» خارجياً لأنّ تبدل الصغرى بالكبرى فنقول:
- «كلّ آ ب» خارجياً
و «كلّ ب ج» حقيقياً
- ينتج «كلّ آ ج» خارجياً كما يتّنا؛

١ ر (هامش): كقولنا «لا شيء من ج ب» ذهنياً و «كلّ آ ب حقيقياً» فإنه ينتج «لا شيء من ج آ» حقيقياً و لا يصدق «بعض ج آ» حقيقياً و نضمه إلى الكبرى هكذا «بعض ج آ» حقيقياً و «كلّ آ ب» (بتم) حقيقياً ينتج «بعض ج ب» حقيقياً و هو مستلزم لـ «بعض ج ب» ذهنياً و هو يناقض الصغرى التي قولنا: «لا شيء من ج ب» ذهنياً.

٢ ق: - الصغرى

٣ ر: - و إن كانت الصغرى سالبة خارجية و الكبرى موجبة حقيقية تنتج سالبة خارجية

٤ ق: - الصغرى

و ینعکس إلی قولنا: «بعض ج آ» خارجياً.
۲. و الضروب المنتجة للسلب منه ترتد إلی [الشکل] الثانی بعکس الصغری و تنتج ما ذکرنا؛
کما إذا صدق «لا شيء من ب ج» خارجياً و «کلّ آ ب» ذهنياً ینتج «لا شيء من ج آ» خارجياً
إذ بعکس الصغری یصیر هکذا:
«لا شيء من ج ب» خارجياً
و «کلّ آ ب» ذهنياً
و ینتج
«لا شيء من ج آ» خارجياً و هو المطلوب.
و هذا باب حسن ما ذکره المنطقیون و هو یفید فی حلّ المغالطات.

سپاس‌گزاری

در اینجا لازم می‌بینم از آقای غلامرضا دادخواه برای در اختیار قرار دادن برخی نسخه‌های قسطاس الافکار و تعداد بسیاری از نسخه‌های خطی شرح القسطاس، برای تصحیح برخی نکات کتاب‌شناختی و نیز کمک به بهبود چکیده‌های انگلیسی تشکر کنم. ایشان کتاب‌شناسی کاملی از آثار سمرقندی را تهیه کرده‌اند و امید می‌رود که در آینده نزدیک منتشر کنند. از آقای مهرداد حسن‌بیگی که در مقابله برخی نسخ مرا یاری کردند و همکاران گرامی، دکتر مهدی اسدی، دکتر علیرضا دارابی، دکتر مهدی عظیمی، دکتر سید محمود یوسف‌ثانی و آقایان غلامرضا دادخواه و بابامراد کرم‌اف که برخی از پیش‌نویس‌های اولیه مقاله را خواندند و پیشنهادهای مفیدی ارائه دادند بسیار سپاس‌گزارم. ناگفته پیداست که خطاهای احتمالی مقاله بر عهده نویسنده است.

منابع

- استرآبادی، محمد تقی، (۱۳۵۸)، شرح فصوص الحکم، تهران، دانشگاه تهران.
تهانوی، محمد علی، (۱۹۹۶م)، کشف اصطلاحات الفنون و العلوم، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون.
تفتازانی، سعد الدین، (۱۴۰۰)، شرح الرسالة الشمسیة، تحقیق جاد الله، قم، دار زین العابدین.
تفتازانی، سعد الدین، (۱۳۷۰)، شرح المقاصد، مقدمه و تحقیق و تعلیق عبد الرحمن عمیره.
حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۴۰ق)، القواعد الجلیة فی شرح الرسالة الشمسیة، تحقیق فارس حسون تبریزیان، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
سمرقندی، شمس الدین، (۱۳۹۳)، قسطاس الافکار فی تحقیق الأسرار، تقدیم، تصحیح و ترجمه نجم الدین پهلوان، استانبول، ترکیه یازما اثرلر کورمو باشکانلیقی.
سمرقندی، شمس الدین، (۱۳۹۹)، قسطاس الافکار فی المنطق، تقدیم، تصحیح و تحقیق اسدالله فلاحی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
سمرقندی، شمس الدین، قسطاس الافکار فی تحقیق الأسرار، دستة اول: نسخه‌های خطی از کتاب‌خانه‌های ایاصوفیا ش. ۲۵۶۵؛ طوقایی ش. ۳۳۹۹؛ مانیسا ش. ۲۲۱۳؛ استانبول ش. ۵۳۲۲؛ عاطف افندی ۱۶۷۴.

- سمرقندی، شمس الدین، *قسطاس الافکار فی تحقیق الأسرار*، دسته دوم: نسخه‌های خطی از کتاب‌خانه‌های آستان قدس ش. ۱۰۶۵۰؛ مجلس شورای اسلامی ش. ۳۸۵۹.
- سمرقندی، شمس الدین، *شرح القسطاس فی المنطق*، دسته اول: نسخه‌های خطی از کتاب‌خانه‌های اسکوریال ش. ۶۲۲؛ ایاصوفیا ش. ۲۵۵۸؛ برلین ش. ۱۰۳۵؛ جار الله ش. ۱۴۱۵؛ چستریتی ش. ۳۱۷۳؛ چوروم ش. ۲۴۵۰؛ حاجی سلیم آغا ش. ۷۲۱؛ داماد ش. ۲۷۷؛ دانشگاه ییل ش. ۱۱ عربی؛ شهید علی پاشا ش. ۱۷۹۸؛ طویق‌آپی ش. ۳۳۹۷؛ طویق‌آپی ش. ۳۳۹۹؛ عاطف افندی ش. ۱۶۷۴؛ عموجه زاده ش. ۳۴۲؛ فاتح ش. ۳۳۶۰؛ فاتح ش. ۳۳۷۵؛ فیض الله افندی ش. ۱۱۶۹؛ فیض الله افندی ش. ۱۸۹۲؛ قطب رازی ش. ۵۱۱؛ مانیسا ش. ۲۲۱۴؛ مجلس شورای اسلامی ش. ۴۴۱؛ بنی جامع ش. ۷۸۱؛ یوسف آغا ش. ۸۱۹۵.
- سمرقندی، شمس الدین، *شرح القسطاس فی المنطق*، دسته دوم: نسخه‌های خطی از کتاب‌خانه‌های لاله‌لی ش. ۲۶۶۷؛ لاله‌لی ش. ۲۶۶۸.
- سمرقندی، شمس الدین، *شرح القسطاس فی المنطق*، دسته سوم: نسخه‌های خطی از کتاب‌خانه‌های آستان قدس ش. ۱۰۶۵۰؛ لاله‌لی ش. ۲۶۶۶؛ مجلس شورای اسلامی ش. ۳۸۵۹.
- سمرقندی، شمس الدین، *شرح القسطاس فی المنطق*، دسته چهارم: نسخه‌های خطی از کتاب‌خانه‌های آستان قدس ش. ۱۱۱۰؛ راغب پاشا ش. ۹۰۳؛ محمود پاشا ش. ۳۹۷.
- سنوسی، محمد بن یوسف، (۱۲۹۰ق.)، *شرح المختصر فی فن المنطق*، القاهرة، المطبعة الخیریه.
- سنوسی، محمد بن یوسف، (۱۳۲۱ق.)، *شرح المختصر فی فن المنطق*، القاهرة، مطبعة تقدم العلمية.
- فارابی، (۱۴۰۸ق.)، *المنطقیات للفارابی*، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، قم، انتشارات آیت الله مرعشی نجفی.
- فلاحی، اسدالله، (۱۴۰۰)، «قضایای حقیقیه و خارجییه نزد ارسطو»، *منطق پژوهی* ۱۲(۲)، ۲۱۵-۲۳۴.
- فلاحی، اسدالله، (۱۴۰۱)، «قضایای حقیقیه و خارجییه نزد شمس الدین سمرقندی»، *منطق پژوهی* ۱۳(۱)، ۲۳-۱.
- فلاحی، اسدالله، (۱۴۰۱ب)، «قیاس مرکب از قضایای حقیقیه و خارجییه نزد شمس الدین سمرقندی»، *فلسفه و کلام اسلامی*، پذیرفته شده.
- قطب رازی، محمد بن محمد، (۱۳۸۴)، *تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرسالة الشمسیه*، تصحیح و مقدمه از محسن بیدارفر، قم، انتشارات بیدار.
- قطب رازی، محمد بن محمد، (۱۳۹۳)، *لوامع الأسرار فی شرح مطالع الأنوار*، تصحیح و مقدمه از علی اصغر جعفری ولئی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ملاصدرا، (۱۳۸۷)، *سه رسائل فلسفی*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- میرزا محمدعلی، حاشیه علی حاشیه ملا عبدالله الیزدی علی تهذیب المنطق للتفتازانی، قم، موسسه النشر الاسلامی.